

**Maria Antonina
Łukowska**

Mit Wielkiej Brytanii

**w literackiej kulturze polskiej
okresu rozbiorów**

**Studium wyobrażeń środowiskowych
na podstawie zawartości
wybranych periodyków**

**MIĘDZYNARODOWE
STUDIA KULTUROWE**

**WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO**

Mit Wielkiej Brytanii

**w literackiej kulturze polskiej
okresu rozbiorów**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

[Kup książkę](#)

**Maria Antonina
Łukowska**

Mit Wielkiej Brytanii

**w literackiej kulturze polskiej
okresu rozbiorów**

**Studium wyobrażeń środowiskowych
na podstawie zawartości
wybranych periodyków**

**MIĘDZYNARODOWE
STUDIA KULTUROWE**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2016

[Kup książkę](#)

Maria Antonina Łukowska – Uniwersytet Łódzki
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Katedra Studiów Brytyjskich i Krajów Wspólnoty Brytyjskiej
90-133 Łódź, ul. Narutowicza 59 a; e-mail: maluk@uni.lodz.pl

RECENZENT
Wojciech Jasiakiewicz

REDAKTOR INICJUJĄCY
Ewa Bluszcz

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ
Bożena Tkacz

SKŁAD I ŁAMANIE
Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI
Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/createfirst

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06313.13.0.H

Ark. wyd. 28,0; ark. druk. 28,375

ISBN 978-83-7969-636-9
e-ISBN 978-83-7969-637-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

[Kup książkę](#)

*Matce,
która odeszła...*

SPIIS TREŚCI

Wprowadzenie	9
--------------	---

Rozdział 1

Źródła wiedzy o Wielkiej Brytanii w okresie rozbiorów	29
1. Wstęp	31
2. Tradycja kontaktów polsko-brytyjskich	32
3. Język angielski jako narzędzie poznania kraju, ludzi i kultury	38
4. Bezpośrednie źródła wiedzy (wyjazdy Polaków do Wielkiej Brytanii i pobyty Brytyjczyków w Polsce)	44
5. Pośrednie źródła wiedzy (pamiętniki, książka brytyjska w Polsce, gazety rękopiśmienne, kalendarze, prasa)	60
6. Czasopisma wybrane do badań	74
7. Podsumowanie	81

Rozdział 2

Paradygmat brytyjskości w świetle prasy polskiej okresu rozbiorów	85
1. Wstęp	87
2. Kraj i państwo	89
3. Imperium	158
4. Naród i społeczeństwo	177
5. Cywilizacja i sztuka	211
6. Podsumowanie	249

Rozdział 3

Brytyjskość w kulturze polskiej	255
1. Wstęp	257
2. Wielka Brytania, jej kultura i mieszkańcy w polskiej literaturze pięknej	257
3. Brytyjskość w polskiej kulturze materialnej	283
4. Brytyjskość w polskiej kulturze społecznej	303
5. Brytyjskość polskiej kultury duchowej	345
6. Podsumowanie	354
Zakończenie i wnioski	357
Bibliografia	371
Summary	403
Streszczenie	407
Ilustracje	411
Indeks nazwisk	435
Od Redakcji	453

Wprowadzenie

Celem pracy *Mit Wielkiej Brytanii w kulturze polskiej okresu rozbiorów* jest próba odtworzenia mitu Wielkiej Brytanii obecnego w kulturze polskiej od końca XVIII w. do chwili odzyskania przez Polskę niepodległości. Ramy historyczne projektu umownie otwiera rok 1772, a zamyka rok 1918, chociaż w pracy są również uwzględnione w razie potrzeby okresy wcześniejsze i późniejsze. Mit jest rozumiany metaforycznie jako społeczne wyobrażenie kraju i jego mieszkańców oraz jego kultury w szerokim antropologicznym rozumieniu, oparte na pośrednich źródłach wiedzy (relacje prasowe, relacje pamiętnikarskie osób, które Wielką Brytanię odwiedzały, literatura piękna i popularna). Źródła te są traktowane jako teksty kultury reprezentatywne dla poszczególnych okresów kulturowych i literackich, które można wyodrębnić w wyznaczonej ramie czasowej. Zręby mitu Wielkiej Brytanii powstały w okresie poprzedzającym trzeci rozbiór Polski, w formie fascynacji krajem i jego kulturą (np. J. U. Niemcewicz), rozpowszechnianej w środowisku „Familii” i wspieranej przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Do jego rozpowszechnienia przyczyniły się próby dźwignięcia cywilizacyjnego i politycznego kraju podejmowane przez Czartoryskich oraz powstanie pierwszej stałej placówki dyplomatycznej w Londynie. „Moda na Anglię” stała się powodem wyjazdów polskiej arystokracji i jej protegowanych do Wielkiej Brytanii, które przebiegały według ustalonego edukacyjnego programu. Charakter tej

fascynacji był jednak elitarny i dotyczył wąskiego środowiska arystokratyczno-intelektualnego, który odzwierciedlił się w ówczesnej prasie. Obok tendencji anglofilijskich tego środowiska obecny był również inny obraz tego kraju, opozycyjny wobec jakichkolwiek wpływów obcych, reprezentowany przez środowisko konserwatywno-szlacheckie, negatywny i anglofobiczny. Jednakże dopiero okres rozbiorów stał się najbardziej dynamicznym pod względem tworzenia, rozpowszechniania i przemian mitu Wielkiej Brytanii w Polsce. Rozpoczyna go sentymentalna fascynacja literacka, która powstała w kręgu Puław, romantyczny historyzm, „odkrycie” Szkocji i pojawienie się nurtów literackich w Polsce związanych z literaturą angielską (osjanizm), a także pierwsze bezpośrednie tłumaczenia z języka angielskiego. Na początku XIX w. pojawia się gotycyzm, a wraz z recepcją Waltera Scotta i George’a Gordona Byrona, walterskotyzm i byronizm. Na ten okres przypada również właściwa recepcja, Szekspira, która trwa nieprzerwanie do chwili obecnej. Nurty te inspirowały polskich romantyków, którzy wkrótce podzielili się na „wielkich” emigracyjnych i „małych” krajowych. Powstanie listopadowe stało się tym momentem, w którym obraz Wielkiej Brytanii rozwijał się dwutorowo, w sposób pośredni i bezpośredni, gdyż znaczna część jego uczestników emigrowała właśnie do Wielkiej Brytanii. Z jednej strony było to wyobrażenie wywodzące się z oświeceniowej fascynacji i rozwijane w kraju, którego źródła były zwykle pośrednie i nosiły znamiona mitu, oraz wyobrażenie oparte na bezpośredniej obserwacji kraju i ludzi, konstruowane wśród emigrantów przebywających w tym kraju. Wielka Brytania stała się w latach 1831–1864 miejscem politycznych zabiegów na rzecz odbudowania niepodległości Polski, a następnie obszarem działania ugrupowań emigracyjnych o różnych orientacjach politycznych, które zwłaszcza po Wiośnie Ludów utrzymywały kontakt zarówno z brytyjskimi, jak i emigracyjnymi ugrupowaniami politycznymi wywodzącymi się z innych krajów europejskich. Na ten drugi obraz miała wpływ również działalność polonofilskich Brytyjczyków (np. lorda D. C. Stuarta). Znalazła ona swoje odzwierciedlenie w prasie emigracyjnej i literaturze pamiątnikarskiej emigrantów. Rok 1864 rozpoczął nowy okres w polskim stosunku do Wielkiej Brytanii, czego symptomem była nieliczna już emigracja postyczniowa do tego kraju. Brytania przestała być krajem, z którego politycznym wstawiennictwem się liczono, a stała się miejscem emigracji zarobkowej i przystankiem w drodze za ocean, głównie do Stanów Zjednoczonych. Ta tendencja stała się widoczna szczególnie w kraju, gdzie pozytywiści warszawscy, inspirowani

m.in. myślą pozytywistów brytyjskich i teorią ewolucji upatrywali w Wielkiej Brytanii kraj, który reprezentował najwyższy stopień cywilizacji. W prasie II połowy XIX w. pojawia się ogrom informacji i komentarzy poświęconych Wielkiej Brytanii, od tych poświęconych znanym i historycznym miejscom, gospodarce, kulturze, społeczeństwu, brytyjskim instytucjom społecznym, aż po osiągnięcia naukowe. Wielka Brytania stała się celem wyjazdów Polaków, którzy wzorując się na brytyjskim rolnictwie i przemyśle chcieli zaszczerpić nowoczesne rozwiązania w tej dziedzinie w swoim kraju. Wraz z rozwijającym się przemysłem do Polski przybywali brytyjscy specjaliści w zakresie górnictwa i produkcji przemysłowej. Literatura okresu pozytywizmu ukazywała cywilizację Wielkiej Brytanii jako niedościgły wzór i tworzyła jej obraz jako najpotężniejszego kraju na świecie. Pojawiły się pierwsze czasopisma anglistyczne i wzrosło zainteresowanie językiem angielskim, a także „swoistą” modą na obyczajowość angielską w Polsce. Obraz tego kraju uległ popularyzacji, stracił swój elitarny charakter i wpłynął na kształtowanie się postaw i obyczajów w Polsce (anglomania, anglofilia itp.). Stan wiedzy o Wielkiej Brytanii w Polsce zdecydowanie wzrósł i to na podstawie źródeł bezpośrednich (bezpośredni kontakt z Brytyjczykami w Polsce, wyjazdy i pobyty w Wielkiej Brytanii), a także pośrednich, takich jak coraz bardziej specjalistyczna prasa, literackie obrazy zawarte w literaturze pozytywistycznej, a także dzięki recepcji literatury angielskiej, zwłaszcza powieści. Mit Wielkiej Brytanii utworzony w Polsce okresu pozytywizmu był niezwykle trwały i kontynuowany aż do wybuchu I wojny światowej, kiedy to stała się ona znów miejscem zabiegów politycznych na rzecz odzyskania niepodległości, a także działań polonofilskich (np. Lawrence Almy Tademy). Okres Młodej Polski rozwija ten wizerunek, propaguje w Polsce poezję brytyjską, uzupełniając recepcję angielskiej poezji romantycznej, poetów wiktoriańskich oraz reprezentujących nową estetykę. Sięgano również do twórców elżbietańskich, dotąd w Polsce nieznanych, a także do angielskiej powieści modernistycznej. Odzyskanie przez Polskę niepodległości postawiło ją w roli partnera politycznego Wielkiej Brytanii, aczkolwiek traktowanego przez nią jak partner słaby i „sezonowy”. Fakt ten jednak zasadniczo zmienił polskie odniesienia do tego kraju i wpłynął na zmianę jej percepcji, niewolnej jednak od elementów mitycznych. Wielka Brytania stała się wówczas wielką niespełnioną miłością Polaków. Próba odtworzenia mitu Wielkiej Brytanii rozumianego jako zbiorowe wyobrażenie społeczne konstruowane w czasie przeważnie na podstawie pośrednich

źródeł wiedzy, zmusiło do sięgnięcia do takich materiałów, w których manifestowano stan mentalności społecznej okresu, stanowiącego ramę czasową badań. Wybór ramy czasowej (rozbiory) został zakreślony rozmyślnie, gdyż z jednej strony otwiera go data początku utraty przez Polskę niepodległości, przy jednoczesnym przekonaniu polskich elit o podobieństwie ustrojów obu krajów, a z drugiej – data jej odzyskania, której towarzyszyło przekonanie o partnerskim stosunku Wielkiej Brytanii do Polski. Fakt niewoli rozbiorowej wpływał na postrzeganie Wielkiej Brytanii przez społeczeństwo Polskie jako znajdującej się w skrajnie odmiennej sytuacji politycznej, która z kolei warunkowała sytuację kulturową czy cywilizacyjną. Analiza tekstów poświęconych Wielkiej Brytanii w polskim czasopiśmiennictwie krajowym (w tym również gazet pisanych i kalendarzy) i emigracyjnym oraz w literaturze pięknej i pamiętnikarskiej, traktowanych jako teksty kultury¹ i świadectwa mentalności społecznej posłużyła do skonstruowania mitu Wielkiej Brytanii, jego dynamiki i zmienności w zależności od okresu historycznego.

Celem pracy jest zatem konfrontacja wyobrażeń społecznych Wielkiej Brytanii w Polsce ukształtowanych poprzez źródła drukowane w Polsce okresu rozbiorów (od chwili utraty suwerenności do chwili odzyskania przez nią niepodległości), takich jak publicystyka, literatura popularna i literatura piękna. Sprawily one, że elitarny mit oświeceniowy uległ popularyzacji i niejako „demokratyzacji” przenikając do szerokiego odbiorcy polskiego. Celem pracy jest również uwypuklenie, jaki rodzaj wiedzy o tym kraju mógł kształtować społeczne wyobrażenia o nim, co wpłynęło na recepcję takich, a nie innych treści składających się na kulturowy paradygmat Wielkiej Brytanii w Polsce w poszczególnych okresach historycznych i literackich okresu rozbiorów. Jej celem jest też rozważenie, czy możemy mówić o ukształtowanym w wymienionym okresie, jednolitym paradygmacie kulturowym, obrazie kulturowym, stereotypie, czy wręcz micie tego kraju, czy też nie. Dążono do odpowiedzi na pytanie, co, jeśli nie mit, kształtowało wciąż odradzającą się wiarę w protekcję Wielkiej Brytanii dla sprawy polskiej, mimo wielokrotnych rozczarowań i porażek? Odpowiedzi na to pytanie ma udzielić prześledzenie pewnych trwałych, ponadczasowych treści odnoszących się do Wielkiej Brytanii, a także kształtowanych na podstawie tych treści – polskich oczekiwań i nadziei. Ponieważ paradygmat, stereotyp obcych narodo-

¹ Por. S. Żółkiewski, *Teksty kultury*, Warszawa 1988.

wości najwyraźniej kształtuje się w okresach, gdy ich nosiciele redefiniują swoją własną tożsamość, uznano, że długotrwały okres rozbiorów i narastająca polityka kolonizacyjna wobec Polaków był takim właśnie okresem ustawicznego definiowania własnej tożsamości narodowej i kulturowej². Dlatego oczekiwano po badaniach odnalezienia owego paradygmatu i możliwości skonstruowania mitu brytyjskości w kulturze polskiej.

Powodem podjęcia pracy była też potrzeba zbadania zagadnienia o tyle ważnego, co niezbadanego w Polsce w sposób całościowy, a jedynie fragmentaryczny. Problematyka wyobrażeń społecznych³ (paradygmatów) dotyczących obcych krajów i narodów w literaturze polskiej, jako faktów długiego trwania, jest w Polsce badana od niedawna. Jedną z takich prób podjął A. Woldan⁴ starając się wyodrębnić mit Austrii w literaturze polskiej na poziomie analizy semiotycznej tekstów literackich. Podobna problematyka w odniesieniu do Wielkiej Brytanii nie została jeszcze podjęta. Zainteresowanie Wielką Brytanią i jej kulturą pojawiło się w Polsce wśród oświeconych elit społecznych II połowy XVIII w., które dążyły do zbudowania nowoczesnego, oświeconego społeczeństwa polskiego. Było ono kontynuowane już po utracie suwerenności państwowej wśród postępowego ziemiaństwa i przez późniejsze środowisko inteligencji polskiej, których celem było odbudowanie państwowości polskiej opartej na demokratycznym, wykształconym społeczeństwie, nowoczesnych wzorach instytucji społecznych, na silnej gospodarce i sprawiedliwym systemie politycznym opartym na wzorach krajów zachodnich. Spojrzenie na teksty literackie i publicystyczne jako na teksty kultury, będące wynikiem stanu wiedzy i mentalności społeczeństwa, które je wytwarzało, wymaga nieco odmiennego, antropologicznego spojrzenia na nie i jest coraz bardziej popularne w piśmiennictwie zagranicznym⁵. Zagadnienie wyobrażeń społecznych jest z kolei o tyle modnym, co trudnym do zbadania problemem, podejmowanym głównie przez socjologów kultury, antropologów kultury⁶

2 Z. B o k s z a ń s k i, *Stereotypy a kultura*, Wrocław 1997, s. 58–70.

3 B. B a c z k o, *Wyobrażenia społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, przeł. M. Kowalska, Warszawa 1994.

4 A. W o l d a n, *Mit Austrii w literaturze polskiej*, Kraków 2002.

5 S. G r e e n b l a t t, *Poetyka kulturowa*, Kraków 2007.

6 A. K ę p i ń s k i, *Lach i Moskal. Z dziejów stereotypu*, Warszawa 1990; T. S z a r o t a, *Niemiecki Michel*, Warszawa 1988.

i historyków mentalności⁷, którzy częstokroć w tym celu wykorzystują teksty literackie i publicystyczne. Warto wspomnieć, że od wielu lat autorka zajmuje się zagadnieniami wyobrażeń społecznych (stereotyp, obraz kulturowy i paradygmat obcych narodowości w kulturze polskiej), wykorzystując teksty folklorystyczne, publicystyczne i literackie, sukcesywnie publikując wyniki swoich badań. Potrzeba zbadania wyobrażeń społecznych w ich historycznej i kulturowej zmienności oraz wyodrębnienie stałych paradygmatów kształtujących społeczne postawy, nadzieje i oczekiwania, które z kolei przekładały się na konkretne działania i podejmowane decyzje, jest wyzwaniem ważnym i przydatnym⁸.

Polska literatura, dotycząca stosunków polsko-brytyjskich, zarówno historyczna, jak kulturoznawcza i filologiczna, jest niezwykle bogata i obejmuje okres od najwcześniejszych wzajemnych kontaktów, aż do czasów współczesnych. W pracy niniejszej skupiono się jednak na tym dorobku, który wyjaśniał tworzenie się tzw. tradycji kultury polskiej w postrzeganiu kultury grupy „innej”, w tym wypadku brytyjskiej w jej najstarszych, zarówno „martwych”, jak i „aktywnych” społecznie standardach. To sfera sposobów postrzegania „innego” jako efekt historii postrzegania grupy i swoiste odzwierciedlenie dziejów jej wielowiekowych kontaktów z kulturą brytyjską. Istniały one i istnieją w źródłach i materiałach dostępnych profesjonalnym badaniom historycznym, etnograficznym i kulturoznawczym⁹. W obrębie tak pojmowanej tradycji pojawia się paradygmat Wielkiej Brytanii jako ta część tradycji, zakorzeniona w przeszłości, ale „żywa” i aktywna społecznie, „żywotna”, wyznaczająca „aktualne”, w naszym przypadku dla okresu wyborów postrzeganie Wielkiej Brytanii, wiedza „operacyjna”, wynik selekcji w toku procesu historycznego. Jest to zatem kompozycja elementów, z których można odczytać ślady kontaktów między kulturą polską a brytyjską¹⁰. Tworzenie takiego paradygmatu postrzegania pojawia się zwykle wówczas, gdy jedna grupa, w tym wypadku polska, redefiniuje swoją tożsamość grupową. Dzieje się to wówczas, gdy grupa opracowuje własny schemat ideologiczny w związku z problemem własnej tożsamości. Zachodzi wówczas

⁷ B. B a c z k o, *op. cit.*

⁸ Z. B o k s z a ń s k i, *op. cit.*

⁹ *Ibidem*, s. 60–62.

¹⁰ *Ibidem*, s. 65–66.

związek między problemami tożsamości kolektywnej a obrazami innych wytwarzanymi przez członków tej zbiorowości (grupy)¹¹. Takim momentem wytwarzania i redefiniowania własnej tożsamości narodowej był okres rozbiórów Polski i chęć odniesienia jej do innych narodowości, w tym wypadku do kultury brytyjskiej, jako swoistego „zwierciadła”, w którym owa tożsamość może się odbić. Dlatego też polski dorobek naukowy poświęcony okresowi tworzenia owej tradycji postrzegania Wielkiej Brytanii w Polsce w okresie od początku kontaktów polsko-brytyjskich, aż po odzyskanie przez Polskę niepodległości, czyli kolejnego momentu redefiniowania własnej tożsamości, stanowi tu sedno zainteresowania. Są to opracowania wyjaśniające sedno i rodzaj kontaktów polsko-brytyjskich zarówno bezpośrednich, jak i pośrednich, składających się na całościowe postrzeganie kultury brytyjskiej w ujęciu antropologicznym, czyli w jej materialnym, społecznym i duchowym charakterze¹².

¹¹ *Ibidem*, s. 68–69.

¹² W. Chwałewik, *Szkice szekspirowskie*, Warszawa 1983; W. Chwałewik, „*The Legend of King Popiel*”. *Poland's Homage to Shakespeare. Commemorating the Fourth Centennary of His Birth 1564–1964*, Ed. S. Helsztyński, Warszawa 1965; *idem*, *Polska w „Hamlecie”*, Wrocław 1956; B. Mękańska-Kozłowska, *Polskie drogi do Anglii przez stulecia*, Londyn 1971; J. Taźbier, *Szlaki kultury polskiej*, Warszawa 1986; U. Szumsk a, *Anglia a Polska w epoce humanizmu i reformacji. Związki kulturalne*, Lwów 1938; J. Starna wski, *Marcin Bielski jako historyk i geograf Wysp Brytyjskich*, [w:] *idem*, *Culture at Global/Local Levels: British and Commonwealth Contribution to World Civilisation*, Łódź 2002, s. 289–300; Z. Taźbierski, *Związki Polski z Anglią od schyłku XIV do połowy XVII wieku. Studium z dziejów polityki dynastycznej*, Olsztyn 1994; *idem*, *Z zagadnień handlu w strefie bałtyckiej – w kontekście wymiany polsko-angielskiej w XV–XVI w.*, „Zeszyty Naukowe WSP w Olsztynie. Prace Historyczne” 1998, z. 2, s. 22–40; Ł. Neubauer, *Wulfstan's Voyage to Truso seen in the Context of Textual, Archeological and Comparative Studies of Early Medieval Baltic Emporia*, „Politechnika Koszalińska. Zeszyty Naukowe Instytutu Filologii i Komunikacji Społecznej”, nr 1, *The Baltic Philological Forum*, red. W. Klepuszewski, Koszalin 2008, s. 203–213; B. Krysztopa-Czupryńska, *Kompania Wschodnia (Eastland Company) a Rzeczpospolita w latach 1579–1673*, Olsztyń 2003; Z. Zin s, *Mikołaj Kopernik w angielskiej kulturze umysłowej epoki Szekspira*, Wrocław 1972; *idem*, *Polska w oczach Anglików XIV–XVI w.*, Lublin 2002; *idem*, *Anglia a Bałtyk w II połowie XVI wieku. Bałtycki handel kupców angielskich w epoce elżbietańskiej i Kompania Wschodnia*, Wrocław 1967; G. Labuda, *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*, Warszawa 1961, A. Szela gowski, *Walka o Bałtyk*, Warszawa 1919, s. 9; U. Szum -

Metoda badań jest próbą antropologicznego czytania tekstów i równie

ska, *op. cit.*; J. Starnawski, *Wielka Brytania w oczach polskiego pamiętnikarza z końca XVII w.*, [w:] i d e m, *Culture at Global...*; i d e m, *Ze studiów nad sławą Sarmieńskiego*, [w:] J. Starnawski, *Anglo-Polonica*, red. K. Kujawińska Courtney, Łódź 1997, s. 7–58; S. Poniąkowski, *List Ziemianina do pewnego przyjaciela z inszego województwa (pisany w roku 1744)*, [w:] K. Kanteccki, *Stanisław Poniąkowski, Kasztelan Krakowski, Ojciec Stanisława Augusta przez Klemensa Kanteckiego*, t. 1–2, Poznań 1880, s. LXXXIX–CIV; E. A. Mierzwa, *Anglia a Polska w pierwszej połowie XVII w.*, Warszawa 1986; i d e m, *Anglia a Polska w epoce Jana III Sobieskiego*, Łódź 1988; i d e m, *Polska a Anglia w XVII w.*, Toruń 2003; i d e m, *Polsko-angielskie stosunki dyplomatyczne w epoce rewolucji purytańskiej i restauracji Stuartów*, „Echa Przeszości” 2001, T. 2, s. 83–115, B. Krysztopa-Czupryńska, *op. cit.*; J. Grobis, *U podstaw brytyjskiej polityki równowagi sił w Europie w latach 1685–1763*, Łódź 2008; R. Butterwick, *Stanisław August a kultura angielska*, tłum. M. Ugniewski, Warszawa 2000; Z. Taźbierski, *Bezskuteczne zabiegi Stanisława Augusta o pomoc Wielkiej Brytanii w okresie I rozbioru Polski*, „Echa Przeszości” 2001, T. 2, s. 153–178; Z. Libiszowska, *Życie polskie w Londynie w XVIII wieku*, Warszawa 1972; e a d e m, *Misja polska w Londynie w latach 1769–1795*, Łódź 1966; e a d e m, *Opinia angielska wobec II rozbioru Polski*, Łódź 1973; e a d e m, *Echa burżuazyjnej rewolucji angielskiej w Polsce*, „Przegląd Historyczny i Społeczny” 1953, T. III, s. 238–252; e a d e m, *Opinia polska wobec rewolucji amerykańskiej w XVIII w.*, Łódź 1963; e a d e m, *Polska reforma w opinii angielskiej*, [w:] *Sejm Czteroletni i jego tradycje – Sejm Wielki*, red. J. Kowecki, Koszalin 1991, s. 63–74; R. Przędzicki, *Diplomatic ventures and adventures. Some experiences of British envoys at the court of Poland*, London 1953; J. A. Wilder, *Dyplomacja angielska wobec odebrania Polsce dostępu do morza*, Warszawa 1935; W. Janik, *Kwestia cesji Gdańska na rzecz Prus w polsko-brytyjskich negocjacjach handlowych prowadzonych w dobie Sejmu Wielkiego*, „Universitäts Gedaneis” 2001, nr 2, s. 67–93; W. Konopczyński, *Anglia a Polska w XVIII w.*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1947, s. 93–129; i d e m, *Anglia wobec niedoszłej pacyfikacji prusko-rosyjskiej 1760*, Lwów 1911; G. Figiel, *Impas w stosunkach polsko-angielskich w latach 1773–1779*, „Res Historica” 2007, T. 24, s. 53–68; Z. Taźbierski, *Wielka Brytania a sprawa polska po III rozbiorze Rzeczypospolitej (do 1807 roku)*, „Echa Przeszości” 2004, T. 5, s. 33–50; A. Weichert, *An Annotated Bibliography of Printed British Pre-20th Century Travel Accounts of Poland*, „Polish Anglosaxon Studies”, vol. 2, Poznań 1991; Z. Gołębiewska, *W kręgu Czartoryskich: wpływy angielskie w Puławach na przełomie XVIII i XIX w.*, Lublin 2000; Z. Sisko, *Powieść angielska osiemnastego wieku a powieść polska lat 1764–1830*, Warszawa 1961; K. Wojciechowski, *Pan Tadeusz a romans Waltera Scotta*, Kraków 1919; J. Ujejski, *Byronizm i Scotyzm w „Konradzie Wallenrodzie”*, Kraków 1923; M. Szykowski, *Osjan w Polsce na tle genezy romantycznego ruchu*, Kraków 1928; W. Ostrowski, *Walter Scott w Polsce 1816–1830*, Łódź 1963; W. Pola-

antropologicznego ich opisywania. Sam mit rozumiany jako wyobrażenie

koowska, O „Pustelniku Londyńskim z ulicy Pikadilli” – pierwszym czasopiśmie anglistycznym w Polsce, „Prace Polonistyczne” 1958, ser. XIV, (Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Koło Polonistów), s. 147–162; W. Lipoński, *Polska a Brytania 1801–1830. Próby politycznego i cywilizacyjnego dźwignięcia kraju w oparciu o Wielką Brytanię*, Poznań 1978; i d e m, *The Influence of Britain on Prince Adam Jerzy Czartoryski's Education and Political Activity*, „Polish Anglosaxon Studies” 1987, vol. 1, (Poznań), s. 33–67; i d e m, *Trawers and Steam-engines; Polish-British economic realations in the Early 19th century*, „Polish-Anglo-Saxon Studies” 2007, Vol. 12/13, s. 3–33; S. K i r k o r, *Polacy w niewoli angielskiej w latach 1803–1814*, Kraków 1981; A. W e i c h e r t, *Illuminating Encounters: The Polish Visit of George Burnett 1804–1805*, „Polish Anglosaxon Studies”, vol. I, Poznań 1987; M. H a n d e l s m a n, *Anglia–Polska 1814–1864*, Warszawa–Lwów 1917; H. T y s z k a, *Anglia a Polska*, Warszawa 1922; J. S z c z e p a ń s k i, *Modernizacja górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim w I połowie XIX wieku. Rola specjalistów niemieckich i brytyjskich*, Kielce 1997; S. W i n d a k i e w i c z, *Walter Scott i lord Byron w odniesieniu do polskiej poezji romantycznej*, Kraków 1914; K. S i e n k i e w i c z, *Dziennik podróży po Anglii (1820–1821)*, red. B. Horodyński, Wrocław 1953; K. L a c h S z y r m a, *Anglia i Szkocja*, Warszawa 1981; J. U. N i e m c e w i c z, *Pamiętniki czasów moich*, t. 1–2, Warszawa 1957; J. S ł o w a c k i, *Listy do matki (od 6. sierpnia 1831 do 8. września 1831)*, t. 1, Warszawa 1931, s. 15–21; M. P a s z k i e w i c z, *Norwid w Anglii*, „Myśl Polska” 1953, R. XIII, nr 16, s. 8; F. C h o p i n, *Wybór listów*, oprac. Z. Jachimecki, Wrocław 1949; *Korespondencja Fryderyka Chopina*, t. 1–2, oprac. B. E. Sydow, Warszawa 1955; L. G a d o n, *Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego*, t. 1–3, Kraków 1901; A. K o w a l s k a, *Echa ciągle żywe. O kulturze i sprawie polskiej w Anglii przed i po powstaniu listopadowym*, Warszawa 1982; J. U. N i e m c e w i c z, *Dziennik pobytu za granicą*, t. 1–2, Poznań 1876; J. N. J a n o w s k i, *Notatki autobiograficzne 1803–1853*, Wrocław 1950; S. L u b i e w a, *Wspomnienia o emigracji polskiej w Anglii po upadku powstania 1830–31*, Poznań 1890; J. B a r t k o w s k i, *Wspomnienia z powstania 1831 i pierwszych lat emigracji*, Warszawa 1966; Z. M i ł k o w s k i [T. T. Jeż], *Od kolebli przez życie*, t. I–III, Kraków 1936; J. D u t k i e w i c z, *Anglia a sprawa polska w latach 1830–31*, Łódź 1967; T. G r z e b i e n i o w s k i, *Dziennik angielski „The Times” oraz jego stanowisko w sprawach polskich*, „Biblioteka Prasowa Polska” 1935, z. 11, (Warszawa), s. 1–21; i d e m, *Lord Durham AT St Petersburg at the Polish Question 1832*, „The Slavonic and East European Review”, April 1935, Vol. 13, No. 39, s. 627–632; i d e m, *Polska misja lorda Durhama 1832, 1835–37*, Warszawa 1933; i d e m, *The Polish Cause in England a Century Ago*, „The Slavonic and East European Review”, July 1932, Vol. 11, No. 31, s. 81–87; R. Ż u r a w s k i v e l G r a j e w s k i, *Działalność księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w Wielkiej Brytanii (1831–1832)*, Warszawa 1999; i d e m, *Wielka Brytania w „dyplomacji” księcia Adama Jerzego Czartoryskiego wobec kryzysu wschodniego (1832–1841)*, Warszawa 1999; i d e m, *Hotel Lambert wobec wizyty cara Mikołaja I w 1844 r.*, „Acta Universitatis

społeczne jest takim rodzajem znaku kulturowego, w którym strona ozna-

Lodziensis” 2001, *Folia Historica* 70, s. 133–147; i d e m, *Działalność polityczna księcia Adama Czartoryskiego wobec Wielkiej Brytanii w sprawie belgijskiej (1838–1839)*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1999, *Folia Historica* 66, s. 5–20; W. Jasiakiewicz, *Brytyjska opinia publiczna wobec powstania listopadowego w okresie 1830–1834*, Toruń 1997; i d e m, *Between reluctance and aversion: remarks on the negative attitudes of the British toward the November Uprising of 1830–1831 as reflected in contemporary memoirs and reports*, „Polish-Anglo-Saxon Studies” 1997, Vol. 6/7, s. 87–113; i d e m, *The Pro-Polish Campaign in Great Britain in the period of 1830–1831*, „Polish Anglo-Saxon Studies” 1991, Vol. 2, s. 79–102; K. Dopierała, *Literackie Towarzystwo Przyjaciół Polski w Londynie*, „Przegląd Zachodni” 1985, R. 41, nr 4, s. 63–77; T. Stumme, *Rola Literackiego Towarzystwa Przyjaciół Polski w kształtowaniu brytyjskiej opinii publicznej w sprawie polskiej (1832–1856)*, [w:] *Wielka Emigracja i sprawa polska a Europa (1832–1864)*, red. S. Kalemka, Toruń 1980, s. 43–64; K. Marchlewicz, *Polonofil doskonały: propolska działalność charytatywna i polityczna Lorda Dudleya Couttsa Stuarta (1803–1854)*, Poznań 2001; i d e m, *Brytyjskie środowiska polonofilskie w dobie wczesnowiktoriańskiej*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2002, nr 2, s. 89–102; S. Kalemka, *Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831–1832*, Warszawa 1971; i d e m, *Koncepcje dróg niepodległości i kształtu Polski wyzwolonej w myśli politycznej Wielkiej Emigracji*, [w:] *Rozprawy z dziejów XIX i XX wieku przygotowane dla uczczenia pamięci profesora Witolda Łukaszewicza*, red. S. Kalemka, Toruń 1978, s. 33–45; i d e m, *Czasopiśmiennictwo emigracji popowstaniowych XIX wieku*, [w:] *Historia prasy polskiej. Prasa polska w latach 1661–1864*, red. J. Łojek, Warszawa 1976, s. 272–355; i d e m, *Polskie wychodźstwo popowstaniowe i inne emigracje polityczne w Europie w XIX wieku*, „Polska XIX wieku. Państwo, Społeczeństwo, Kultura”, red. Z. Kieniewicz, Warszawa 1992; i d e m, *Polskie zabiegi dyplomatyczne między powstaniem listopadowym a styczniowym (koniec 1831–1860)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. III, red. L. Bazyłow, Warszawa 1982, s. 231–432; i d e m, *Towarzystwo Demokratyczne Polskie w latach 1832–1846*, Toruń 1966; i d e m, *Wiosna Ludów w Europie*, Warszawa 1991; Z. Jagodziński, *Anglia wobec sprawy polskiej w okresie Wiosny Ludów 1848–1849*, Warszawa 1997; K. Marchlewicz, *Z dziejów dyplomacji poznańskiego Komitetu Narodowego: londyńska misja Stanisława Egberta Koźmiana w 1848 roku*, „Kronika Miasta Poznania” 2008, nr 1, s. 129–142; H. Wereszycki, *O sprawę polską w latach 1854 i 1855*, „Kwartalnik Historyczny” 1927, z. 1, s. 51–77; i d e m, *Anglia a Polska w latach 1860–1865*, Lwów 1934; J. Zdrada, *Sprawa polska w okresie powstania styczniowego*, [w:] *Powstanie styczniowe 1863–1864. Wrzenie. Bój. Europa. Wizje*, red. S. Kalemka, Warszawa 1990, s. 446–505; ks. J. Bądeni, *Polacy w Anglii*, Kraków 1890; K. Chłędowski, *Dwie wizyty w Anglii (Szkice i wrażenia)*, Warszawa 1899; E. Naganowski, *Anglia wszechmożna*, Lwów 1891; W. Jasiakiewicz, *Polska działalność propagandowa w Wielkiej Brytanii w dobie powstania styczniowego w świetle korespondencji, pamiętników, publicystyki i prasy*,

czająca przybiera formę rozbudowanego i nawarstwionego systemu symbolicznego. Ta głęboka struktura mitu była społeczeństwu dana poprzez pojedyncze teksty kultury, które składały się na wyobrażenie społeczne. Podobnie strona oznaczana nie tylko symbolizuje kraj, mieszkańców, kulturę materialną, społeczną czy duchową, ale staje się symbolem poza nią samą i przybiera formy takich pojęć abstrakcyjnych, jak np. postęp, wolność, mądrość, sprawiedliwość, demokracja itp. Tak rozumiane wyobrażenie społeczne nazwane jest tu mitem, czyli pewną dynamiczną formą, która była tworzona w kulturze polskiej przez okres rozbiorów, a do czego przyczyniły się wyżej wymienione źródła wiedzy, które jednocześnie były wytworem tegoż wyobrażenia społecznego. Definicja ta jest zbliżona do rozumienia mitu przez Rolanda Barthesa i w tej tradycji się osadza¹³. Dlatego też, teksty kultury, które poddano analizie treści, zostały podzielone na odrębne kategorie. Wzięto pod uwagę bezpośrednie informacje o kraju i państwie oraz o imperium. Podział ten, aczkolwiek mało precyzyjny, uwzględnia również kulturę materialną, społeczną i duchową.

Toruń 2001; i d e m, *Kilka uwag o stanie badań nad relacjami polsko-brytyjskimi w okresie powstania styczniowego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. English Studies” 2001, nr 10, s. 3–15; i d e m, „*Woefullest of Nations*” or „*European America*”. *British travel accounts of Poland 1863*, Bydgoszcz 2010; H. W e r e s z y c k i, *Agencja Dyplomatyczna Rządu Narodowego w Londynie*, [w:] *Polska działalność dyplomatyczna*, t. II, red. A. Lewak, Warszawa 1963, s. 3–138; i d e m, *Austria a postanie styczniowe*, Lwów 1930; i d e m, *Great Britain and the Polish Question in 1863*, „English Historical Review”, January 1935, Vol. 50, s. 78–108; H. W e r e s z y c k i, J. Z d r a d a, *Polska działalność dyplomatyczna (1860–1900)*, [w:] *Historia dyplomacji...*, s. 433–627; M. G i b i ń s k a, „*The Patriot’s Virtue and the Poet’s Song*”. *Polish Themes in English Poetry of the Nineteenth Century*, „Polish Anglosaxon Studies”, Vol. 3–4, The Papers of the Conference of Polish Themes in English and Polish Literature, Katowice, June 12–14 1989, red. W. Lipoński, Poznań 1992, s. 21–42; E. C z e k a l s k i, *Czarodziejskie skrzypce*, Warszawa 1958; S e w e r [Ignacy Maciejowski], *Szkice z Anglii*, Lwów 1883; K. C h ł ę d o w s k i, *Sztuka współczesna i jej kierunki*, Lwów 1873; A. P o t o c k i, *Portret i krajobraz angielski*, Warszawa–Lwów 1906; E. N a g a n o w s k i, *Z dziejów Irlandii*, Poznań 1898; i d e m, *Żona weterana*, Lwów 1892; A. W e i c h e r t, *An Annotated...*; E. Z. B o n i e c c y, *Polskie spotkania na Wyspach Brytyjskich*, Warszawa 1972; T. P i s z c z y k o w s k i, *Anglia a Polska 1914–1939 w świetle dokumentów brytyjskich*, Londyn 1975 (okres I wojny światowej); J. Z ł o t k i e w i c z -K ł ę b u k o w s k a, *Polonofilska działalność Laurence Almy Tademy w czasie I wojny światowej*, „Annales UMCS” 1999–2000, Sec. F., Vol. 54/55, s. 103–114; e a d e m, *Stanowisko prasy brytyjskiej wobec sprawy polskiej w czasie I wojny światowej*, Lublin 2003.

¹³ R. B a r t h e s, *Metodologie*, Warszawa 2008.

Jest on o tyle przydatny, że umożliwia porządkowanie treści doniesień prasowych i artykułów, dając ogólny obraz postrzegania każdej z nich w prasie polskiej w ujęciu chronologicznym. Pozwalało to – na poziomie opisu tych doniesień – ukazać ich pojawianie się oraz stopień uszczegółowienia zagadnień, odzwierciedlający z jednej strony stopień zainteresowania nimi przez redaktorów i zarazem polskie społeczeństwo, z drugiej zaś – rosnącą wiedzę tychże na tematy związane z Wielką Brytanią. Dlatego też otwiera ten podział brytyjska kultura materialna jako wizualna egzemplifikacja dokonań tego kraju i jego mieszkańców w świadomości polskich zainteresowań krajem i ludźmi.

W myśl definicji antropologicznej, kultura materialna oznacza te wszystkie wytwory i działania człowieka, które należą już do sfery kultury, czyli nie są związane tylko z funkcjonowaniem człowieka jako żywego organizmu, lecz służą wyłącznie lub głównie umożliwianiu i podtrzymywaniu materialnego jego istnienia jako organizmu i gatunku¹⁴. Termin kultura materialna w antropologii budzi słuszne zastrzeżenia, gdyż jako nauka społeczna, antropologia nie może ujmować tej sfery kultury w sposób immanentny, bez wnikania w jej filozoficzną i społeczną istotę. Każdy bowiem wytwór materialny służący dowolnemu celowi, zanim został wytworzony, musiał pojawić się jako zamysł czy wyobrażenie w umyśle człowieka, a żadna idea nie funkcjonuje poza społeczeństwem, jeśli nie przejawia się w jakiejś rzeczy, znaku czy zachowaniu. Badania nad kulturą materialną w etnologii, antropologii kultury i socjologii doczekały się bogatego dorobku¹⁵. Podejmowano nawet próbę zastąpienia terminu kultura materialna przez termin kultura techniczna lub techniczno-użytkowa. Łączy się on jednak z traktowaniem kultury jako całości, zgodnie z przekonaniem, że istota kultury nie pozwala na ostre rozgraniczenie jej dziedzin i że wyodrębniane dziedziny kultury

¹⁴ Z. Staszczak, *Kultura materialna*, [w:] *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Warszawa–Poznań 1987, s. 198.

¹⁵ M.in.: K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. 1: *Kultura materialna*, t. 2: *Kultura duchowa* (cz. 1, 2), Kraków 1929–1939; i d e m, *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii*, Wrocław 1958; J. S. Bystron, *Etnografia Polski*, Warszawa 1947; A. Kłoskowska, *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Warszawa 1964; e a d e m, *Społeczne ramy kultury. Monografia socjologiczna*, Warszawa 1972; J. Szczępański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970; J. Kmита, *Kultura i poznanie*, Warszawa 1985.

nie występują w postaci czystej i razem tworzą zwartą całość¹⁶. Podział na kulturę materialną, społeczną i duchową jest zatem sztuczny, ale dogodny z powodów praktycznych i przydatny do klasyfikacji zjawisk kultury. W niniejszej pracy podział na trzy sfery kultury służy jako podstawa klasyfikacji do wyodrębnienia głównych wątków pojawiających się w prasie polskiej na temat Wielkiej Brytanii i jej mieszkańców.

W zakresie tej kategorii wyodrębniono zagadnienia, które pojawiały się na łamach tygodników, tworząc swoisty obraz każdego z nich. Dlatego też wyodrębniono w niej dziedzictwo kulturowe, rolnictwo, ogrodnictwo, hodowlę, przemysł i wynalazki oraz poradnictwo w tym zakresie, górnictwo, handel i transport i komunikację.

Kultura społeczna, która jest również pojęciem teoretycznym i ułatwiającym porządkowanie treści zawartych w wybranych tygodnikach, jest również niejednoznaczna, co pojęcie „kultura materialna”. Oznacza ona wyodrębnioną w klasyfikacjach kultury osobną klasę zjawisk kulturowych jako kategorię swoście społeczną, np. rodzinną, lokalną, obyczajową, obrzędową i towarzyską. Charakteryzuje się tym, że podmiotem i przedmiotem kulturalnie określonych działań są sami ludzie, że jej wpływ odnosi się w tym wypadku nie do żadnych substancji lub wartości, lecz do stosunków, ról, układów ludzi w ich wzajemnych powiązaniach¹⁷. Na temat wyodrębniania tej kategorii toczą się nieustanne spory teoretyczne, wynikające z niejedności stanowisk w samej terminologii odnoszącej się do tej kategorii kultury, a więc „kultury społecznej” według Kazimierza Moszyńskiego i Kazimierza Dobrowolskiego, „ustroju społecznego” według Stanisława Poniatowskiego czy „porządku społecznego” według Roberta Morrisona MacIvera.

Paweł Rybicki wyróżnił trzy przeciwstawne założenia ontologiczne dotyczące kultury społecznej. Po pierwsze, zakłada on, że istnieje społeczeństwo jako byt właściwy, czyli że wszelka działalność i twórczość kulturalna, która zachodzi w społeczeństwie, jest jego manifestacją. Po drugie, istnieją autonomiczne dziedziny kultury, które w swoich istotnych treściach nie są zależne od jakichkolwiek postaci organizacji społecznej, np. społeczeństwo, jego skład, jego rozwój czynią co najwyżej możliwym rozwój poszczególnych dziedzin kultury. Po trzecie, istnieje świat ludzki z jemu tylko właściwymi cechami, do których

¹⁶ Z. S t a s z c z a k , *op. cit.*, s. 199.

¹⁷ A. K ł o s k o w s k a , *Socjologia kultury*, Warszawa 1981, s. 111.

należą: postać życia zbiorowego, którą nazywa się społeczeństwem, oraz występujące zarówno w życiu osobniczym, jak i zbiorowym dążenie ludzkie i różne sfery wartości, ku którym te dążenia są zwrócone, czyli to, co zwykle ujmuje się w pojęciu kultury¹⁸. To trzecie stanowisko jest współcześnie najczęściej reprezentowane w naukach antropologicznych. Wyodrębnienie kultury społecznej jest jednak zabiegiem sztucznym wynikającym z potrzeb metodologicznych i klasyfikacyjnych. A zatem kultura społeczna w tym ujęciu obejmuje ten aspekt zjawisk społecznych, który wiąże się z tożsamością i odrębnością form kulturowych (języka, zwyczajów, wytworów materialnych), albo w nawiązaniu do nieprecyzyjnej, lecz użytecznej, tradycji. Należy zatem przyjąć, że kultura społeczna obejmuje te zjawiska kultury, które wymagają kontaktu lub współdziałania kilku osób tak, że nie mogą się koncentrować w świadomości i przeżyciach jednostki (kultura duchowa) ani nie są wytworami materialnymi (kultura materialna)¹⁹. Mówiąc o brytyjskiej kulturze społecznej w niniejszej pracy, przyjmujemy to trzecie znaczenie, twierdząc, że będą to wszystkie wytwory brytyjskiego życia społecznego uwarunkowane historycznie i kulturowo, takie jak ustrój polityczny i społeczny, prawo jako organizacja życia zbiorowego, gospodarka i wszelkie organizacje i stowarzyszenia społeczne powołane przez samo społeczeństwo w celu zaspokojenia jego potrzeb.

Dlatego też w obrębie kultury społecznej wyróżnione zostały takie kategorie tematyczne doniesień prasowych, jak polityka i dyplomacja, prawo, organizacje społeczne i stowarzyszenia, problematyka kobiet jako odrębna kategoria nabierająca w omawianym okresie historycznym coraz większego znaczenia, ekonomia i edukacja. Warto podkreślić, że niektóre z tych kategorii są ze sobą ściśle związane, a wszystkie wzajemnie uwarunkowane, co znajdzie swoje odzwierciedlenie na poziomie opisu niniejszej pracy. Z kultury społecznej wyodrębniono w postaci zespołu osobnych kategorii artykuły dotyczące bezpośrednio mieszkańców Wielkiej Brytanii.

Trzecią, ostatnią kategorię stanowi kultura duchowa, która w antropologii jest traktowana jako element „fałszywej konwencji terminologicznej”, podobnie do kultury materialnej i społecznej²⁰. Oznacza ona wszystkie

¹⁸ P. Rybicki, *Struktura społecznego świata. Studia z teorii społecznej*, Warszawa 1979, s. 64.

¹⁹ Z. Staszczak, *Kultura społeczna*, [w:] *Słownik etnologiczny...*, s. 201–202.

²⁰ Z. Staszczak, *Kultura duchowa*, [w:] *Słownik etnologiczny...*, s. 193–194.

wytwory świadomości ludzkiej, które są na tyle zobiektywizowane społecznie, że stanowią kulturę, a nie wyraz indywidualnej psychiki, a dla zaistnienia nie wymagają współdziałania grup ludzkich i nie znajdują wyrazu we wszystkich artefaktach, ale tylko w takich, których funkcja artystyczna lub kulturotwórcza wykracza poza funkcje użytkowe. Kazimierz Moszyński uznawał za kulturę duchową to wszystko, co nie wchodzi w zakres kultury materialnej i społecznej, a co jest bliższe psychicznemu życiu ludzkości²¹. Za kulturę duchową uznawał on tę część kultury, która odgrywa istotną rolę w życiu duchowym ludzi, czyli m.in. wiedzę, religię, wierzenia i sztukę itp. W społeczeństwach rozwiniętych lista tych kategorii znacznie się wydłuża, gdyż ich dorobek cywilizacyjny jest znacznie bogatszy od społeczności etnicznych. Z tego powodu należy ją traktować poprzez konkretne komunikaty, zachowania i wytwory artystyczne. Aby wykluczyć rozumienie kultury duchowej jako zjawisk transcendentnych i autotelicznych Antonina Kłoskowska proponowała używanie tegoż terminu w sposób niebudzący żadnych wątpliwości, wychodząc z założeń o powszechnej, materialnej istocie zjawisk rzeczywistości²². W związku z tym w literaturze etnologicznej i antropologicznej określa się tę kategorię kultury za pomocą definicji wyliczającej lub traktując ją jako „system znaczeń”²³. Autorka ta wypowiada się o sferze duchowej jako o kulturze właściwej lub symbolicznej²⁴. Dla potrzeb niniejszej pracy przyjęto właśnie jej propozycję, gdyż jest bardzo przydatna do porządkowania pozyskanego materiału. Uznaje się w niej bowiem te wytwory działalności człowieka, których charakter jest umysłowy (mentalny), oddający angielskie pojęcie *mental culture*, zawierający w sobie wszystko to, co wchodzi do wąskiego pojęcia kultury w ujęciu socjologicznym jako określenie grupy socjologii szczegółowych (obyczaju, religii, prawa, wychowania, wiedzy, a zwłaszcza sztuki)²⁵. W odniesieniu do treści kultury czy cywilizacji brytyjskiej, które były przedmiotem opisu i rozpowszechnienia w prasie polskiej okresu rozbiorów, przyjęto, że za kulturę duchową lub symboliczną zostaną uznane te, które dotyczą sfery mentalności ludzkiej, zbiorowej

21 K. M o s z y ń s k i, *Człowiek...*, s. 19.

22 A. K ł o s k o w s k a, *Socjologia kultury...*, s. 112–113.

23 Z. S t a s z c z a k, *Kultura duchowa...*, s. 194.

24 A. K ł o s k o w s k a, *Kultura masowa...*, Warszawa 1964.

25 K. K w a ś n i e w s k i, *Kultura*, [w:] *Słownik etnologiczny...*, s. 191.

i indywidualnej i stały się inspiracją do tworzenia kulturowych artefaktów, a zatem: historia, religia, nauka, w tym filozofia, literaturoznawstwo i literatura (w jej rodzajowym rozróżnieniu epika, liryka i dramat wraz z teatrem), dziennikarstwo, sztuka i muzyka.

Odrębną kategorię zagadnień poruszanych w prasie polskiej okresu rozbiorów stanowili mieszkańcy Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii; wśród nich wyodrębniono takie zagadnienia, jak narodowość, charakter narodowy, obyczaj i mentalność brytyjską oraz obyczaj, w którym wyodrębniono osobne podkategorie takie jak podróżnictwo, modę i kuchnię brytyjską. Zwieńczenie tej części tematycznej stanowiły sylwetki wybitnych Brytyjczyków, zasłużonych dla kultury i cywilizacji nie tylko Wielkiej Brytanii, ale i Europy oraz świata. Ich sylwetki i biografie wzbogacały treściowo poprzednio omówione kategorie tematyczne, uzupełniając treści paradygmatu brytyjskości w kulturze polskiej.

Na poziomie opisu paradygmatu brytyjskości w kulturze polskiej okresu rozbiorów połączono jednak wiążące się ze sobą zagadnienia w bardziej ogólne kategorie paradygmatu, takie jak: kraj i państwo, imperium, naród i społeczeństwo oraz cywilizacja i sztuka brytyjska, które łączyły pewne zagadnienia wyodrębnione w toku analizy treści tekstów, a teraz dają i dawały pełniejszy i bardziej spójny obraz Wielkiej Brytanii i jej mieszkańców jako wyobrażenia społecznego obecnego i jednocześnie tworzonego w Polsce w okresie rozbiorów przez literaturę i ówczesne mass media.

Pojęciem istotnym w niniejszych rozważaniach jest również cywilizacja. Przez cywilizację rozumiemy tu sferę lub aspekt kultury w jej szerokim rozumieniu, który obejmuje wiedzę i wyrafinowane zachowania oraz techniczne środki ich realizacji. Termin sztuka rozumiemy tu jako wszystkie te gałęzie kultury symbolicznej w jej wąskim socjologicznym rozumieniu. W tym znaczeniu cywilizacja jest obciążona zarówno konwencją wydzielenia jej sfery z kultury, jak i wszystkimi konwencjami leżącymi u podstaw samego terminu kultury (wydzielenia kultury z natury) ze względu na takie związane z nią zjawiska, jak działania masowe i uniformizacja (standaryzacja, normalizacja i schematyzacja)²⁶.

Problematyka badania paradygmatów obcych krajów i narodów w literaturze i publicystyce polskiej była w Polsce podejmowana fragmentarycznie

²⁶ K. Kwaśniewski, *Cywilizacja*, [w:] *Słownik etnologiczny...*, s. 58–59.

i wybiórczo. Pierwszymi, którzy podejmowali te zagadnienia, byli historycy badający odbiór konkretnych historycznych wydarzeń mających miejsce w Wielkiej Brytanii lub jej dotyczących we współczesnej im polskiej prasie²⁷ lub wykorzystując publicystykę i literaturę do budowania obrazu stosunków polsko-brytyjskich w wybranych okresach historycznych. W latach 60. pojawiło się obszerniejsze studium poświęcone kontaktom polskiej inteligencji z Wielką Brytanią, jednakowoż faktograficznie niedoskonałe²⁸. Historyczne studia nad stosunkami polsko-brytyjskimi pojawiły się jeszcze w wieku XIX w kraju i na emigracji, później powstawały podczas I wojny światowej, w dwudziestoleciu międzywojennym, podczas II wojny światowej i zaraz po niej, na emigracji, a od końca lat 50. i początku 60. – również w Polsce. Od tamtego okresu historyczne opracowania dotyczące stosunków polsko-brytyjskich sukcesywnie się pojawiają, uzupełniając kolejne okresy historyczne²⁹. Historyczno-kulturowe studium tych relacji stworzył w roku 1978 Wojciech Lipoński³⁰, już wówczas podkreślając niedostatek tego typu badań w Polsce i nazywając tę dziedzinę, za Wacławem Borowym, „historiograficznie zaniedbaną”³¹. W ostatnim dziesięcioleciu ukazywać się zaczęły studia z pogranicza historii literatury i kultury dotyczące wpływu kultury angielskiej na kulturę polską w wybranych okresach historyczno-kulturowych i historyczno-literackich. Badania nad recepcją literatury brytyjskiej w Polsce mają swoją długą tradycję, sięgającą XVI w. Szersza i planowana recepcja tej literatury nastąpiła w okresie oświecenia (J. U. Niemcewicz, A. K. Czartoryski), a właściwa recepcja w wieku XIX (S. Goszczyński, K. Brodziński, K. Sienkiewicz, S. E. Koźmian), kontynuowana w okresie międzywojennym (A. Tretiak, W. Tarnawski, R. Dyboski, W. Hahn, S. Helczyński) i sukcesywnie rozwijana do czasów współczesnych. W dziedzinie badań publicystyki i literatury w Polsce współczesne badania nad recepcją powieści angielskiej oraz nad wpływem wzorców angielskiej publicystyki na publicystykę polską doby oświecenia badała Zofia Sinko, a w dziedzinie

27 Z. Libiszowska, *Echa burżuazyjnej...*; e a d e m, *Opinia polska...*

28 J. Dąbrowski, *Polacy w Anglii i o Anglii*, Kraków 1962.

29 Pełny stan badań nad tym zagadnieniem znajduje się w rozdziale I niniejszej pracy.

30 W. Lipoński, *Polska a Brytania...*

31 W. Borowy, *Anglo-polonica. Wiadomość o niedokończonych i zniszczonych materiałach*, Warszawa 1947, s. 3–4.

teatru, dramatu i recepcji literatury brytyjskiej w Polsce studia i tłumaczenia prowadzili m.in.: szekspirolog, tłumacz, krytyk i historyk literatury, Jan Kott, a także Waław Borowy, Wanda Krajewska, Janina Kulczycka-Saloni, Julian Krzyżanowski, Witold Ostrowski, Krystyna Kujawińska Courtney i Andrzej Wicher. Jednakże do chwili obecnej nie powstało całościowe studium poświęcone recepcji Wielkiej Brytanii w historii literatury i publicystyki polskiej. Za pierwszą tego typu próbę w stosunku do Austrii i to okresu cesarsko-królewskiego można uznać monografię A. Woldana³², w której mit został zbadany wewnątrztekstowo. Badanie mitu Wielkiej Brytanii, jej wyobrażenia społecznego w literaturze i publicystyce polskiej jako faktów długiego trwania kulturowego musi wykraczać poza jeden tylko okres historyczno-literacki, uznając teksty literackie i publicystyczne pojedynczego okresu za teksty jego kultury, na który przemożny wpływ miała tradycja kontaktów polsko-brytyjskich, wiedza o Wielkiej Brytanii, jej źródła i ich rodzaj, przemiany kulturowe zachodzące w przedmiocie zainteresowania, jak i w jego podmiocie – kulturze polskiej. Intertekstualność paradygmatu Wielkiej Brytanii nie została do chwili obecnej podjęta w odrębnym opracowaniu. Badania nad intertekstualnością wyobrażeń społecznych były i są podejmowane za granicą, w Niemczech (P. L. Berger, Th. Luckmann)³³, we Francji (M. Halbwachs, B. Baczko)³⁴ i w Stanach Zjednoczonych (S. Greenblatt)³⁵. Podjęcie tego zagadnienia w niniejszej pracy ma na celu tę lukę uzupełnić.

Metodologia niniejszej pracy polegała na zgromadzeniu materiału badawczego w postaci gazet rękopiśmiennych, kalendarzy, a przede wszystkim wyboru tytułów prasowych do analizy treści. Gazety rękopiśmienne, czyli forma czasopism przepisywanych ręcznie i rozpowszechnianych wśród polskiej ludności piśmiennej do końca wieku XVIII, a donoszących o wydarzeniach dziejących się w innych krajach europejskich i pozaeuropejskich, pochodziły z Biblioteki PAN w Kórniku, a kalendarze ze zbiorów kórnickich i zbiorów Biblioteki Województwa Mazowieckiego przy ul. Koszykowej

³² A. W o l d a n, *op. cit.*

³³ P. B e r g e r, T. L u c k m a n n, *Spółeczne tworzenie rzeczywistości*, przeł. J. Niżnik, Warszawa 1983.

³⁴ M. H a l b w a c h s, *Spółeczne ramy pamięci*, Warszawa 1969; B. B a c z k o, *op. cit.*

³⁵ S. G r e e n b l a t t, *Poetyka kulturowa*, Kraków 2006.

26/28 w Warszawie. Ponieważ w pracy niniejszej definiuje się kulturę w sposób szeroki, antropologiczny, starano się dobrać tytuły prasowe obejmujące okres porozbiorowy (1772–1918) i zawierające treści z jak najszerzych dziedzin życia dotyczących Wielkiej Brytanii. Do badania wybrano tygodniki i miesięczniki, gdyż założono, że znajdują się w nich całe artykuły poświęcone Wielkiej Brytanii, jej mieszkańcom i jej kulturze. Korzystano w tej analizie z zasobów bibliotek cyfrowych, głównie Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Łódzkiego i Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej. Dlatego też dobór tytułów, oprócz kategorii tematycznej był zdeterminowany faktem świadomej chęci nakreślenia jak najszerzego obrazu kultury brytyjskiej. Ich charakter i profil miał odzwierciedlić zatem różne aspekty życia społecznego i kultury brytyjskiej. Preferowano przy tym czasopisma ilustrowane, zakładając, że ich oddziaływanie wizualne rozpowszechnić mogło również elementy brytyjskiej kultury w sposób poglądowy (np. panoramy miast i miejsca historycznie znaczące, schematy konstrukcji maszyn i wynalazków, ilustracje wydarzeń politycznych, społecznych i kulturalnych, portrety wybitnych Brytyjczyków, reprodukcje dzieł sztuki, karykatury, sceny obyczajowe itp.).

Następnie dokonano analizy syntagmatycznej treści gazet, wyodrębniając poszczególne ich kategorie, w układzie chronologicznym, aby wykazać rozwój wiedzy na temat tego kraju i proces kształtowania się zbiorowego wyobrażenia społecznego. Oprócz generalnej wiedzy o kraju, wyodrębniono kategorię kultury materialnej, społecznej i duchowej oraz artykuły dotyczące wybitnych przedstawicieli narodu brytyjskiego. Teksty artykułów i wzmianek wskazywały na istnienie w mentalności zbiorowej pewnych stałych wyobrażeń dotyczących brytyjskości i były one powtarzane niezależnie od przedmiotu, jakiego dotyczył artykuł, i niezależnie od okresu, z którego pochodził. Dalej dokonano analizy paradygmatycznej treści, konstruując model postrzegania Wielkiej Brytanii, jej mieszkańców i różnych aspektów jej kultury w podziale na materialną, społeczną i duchową. Starano się zrekonstruować model odnoszenia się do brytyjskości jako kategorii kulturowej, budowany przez okres rozbiorów, a możliwy w takim kształcie tuż przed odzyskaniem niepodległości. Model ten może stanowić źródło mówiące o stanie wiedzy społeczeństwa polskiego na temat kultury brytyjskiej i jego zbiorowego wyobrażenia na jej temat. Skonstruowano również pewien zespół intertekstualnych mitów pojawiających się w różnych kontekstach tematycznych.

Jako trzeci wymiar mitu jako tekstu kultury – ukazano jego stronę pragmatyczną, to znaczy elementy brytyjskości obecne w różnych wymiarach kultury polskiej, brytyjskości, która sama w sobie była źródłem wiedzy o Wielkiej Brytanii, jej mieszkańcach i o kulturze. Wzięto przy tym pod uwagę obrazy kraju i ludzi obecne w literaturze polskiej, które uznano za realizacje i emanacje ukształtowanego mitu jako wyobrażenia społecznego.

Metodologia powyższa odzwierciedliła się w układzie pracy, którą podzielono na trzy główne rozdziały, w których kolejno omówiono rodzaje i charakter źródeł wiedzy o Wielkiej Brytanii i scharakteryzowano materiał źródłowy, w następnym – w wyniku dokonanej analizy syntagmatycznej materiałów prasowych i kategoryzacji ich treści skonstruowano paradygmat brytyjskości w różnych aspektach kultury polskiej i wygenerowano zespół mitów obecnych w świadomości zbiorowej i pojawiających się niezależnie od kontekstu. W ostatnim trzecim rozdziale ukazano obecność tematyki brytyjskiej w kulturze polskiej w jej szerokim rozumieniu i różnych jej aspektach. Zdając sobie sprawę z niewyczerpania tematu, a ukazania zagadnienia na pewnych wybranych przykładach, starano się ukazać pewną propozycję badania wyobrażeń społecznych dotyczących Wielkiej Brytanii, jej mieszkańców i kultury, ich konstruowania w długim stosunkowo okresie rozbiorów oraz funkcjonowania w kulturze polskiej. Wyniki analizy syntagmatycznej treści doniesień prasowych autorka ma nadzieję wydać w odrębnej książce w formie antologii, ze względu na znaczną objętość tego materiału.

Na zakończenie pragnę serdecznie podziękować osobom, których życzliwość i pomoc umożliwiły powstanie tej pracy. Największe i najgorętsze podziękowania składam Pani Prof. dr hab. Krystynie Kujawińskiej Courtney, której życzliwość, opieka i przyjaźń umacniały mnie w chwilach wahań i rozterek. Dziękuję gorąco Pani mgr Beacie Gradowskiej, „aniołowi stróżowi” w sprawach formalnych i administracyjnych związanych z pracą i projektami badawczymi, które służyły powstaniu pracy oraz całemu Zespołowi Katedry Studiów Brytyjskich i Krajów Wspólnoty Brytyjskiej za wspieranie mnie w tym procesie. Osobne podziękowania kieruję do Przyjaciół, tych którzy pomagali mi w zdobywaniu materiałów, jak i tych, którzy mądrymi pytaniami kierowali moje dywagacje myślowe na właściwe tory.

Niniejsza praca powstała w wyniku badań prowadzonych w ramach indywidualnego projektu badawczego autorki NN 103 142939 – „Mit Wielkiej Brytanii w kulturze polskiej okresu rozbiorów”.

ROZDZIAŁ 1

ŹRÓDŁA WIEDZY O WIELKIEJ BRYTANII W OKRESIE ROZBIORÓW

1. Wstęp

Na ukształtowanie się mitu Wielkiej Brytanii jako społecznego wyobrażenia w okresie rozbiorów wpłynęła przede wszystkim wiedza o tym kraju sukcesywnie wzbogacana dzięki tradycji kontaktów polsko-brytyjskich w przeszłości o różnorodnym charakterze i dzięki rosnącej znajomości języka angielskiego wśród społeczeństwa polskiego, jako narzędzia poznania kraju, jego mieszkańców i jego kultury. Wzbogacanie wiedzy o Wielkiej Brytanii wśród społeczeństwa polskiego następowało również dzięki bezpośrednim i pośrednim źródłom wiedzy. Bezpośrednie kontakty Polaków z krajem i ludźmi były najbardziej elitarnym źródłem wiedzy, gdyż dotyczyły pewnych określonych środowisk polskich, głównie arystokratycznych i osób z nimi związanych lub pracujących dla nich. Podkreślić należy, że wyjazdy do Wielkiej Brytanii były kosztowne i jeśli nie wiązały się z konkretnymi celami, takimi jak gospodarcze, edukacyjne, były przedsięwzięte jedynie w celach poznawczych, jako źródła wiedzy bezpośredniej nie miały zbyt szerokiego oddziaływania. Większe oddziaływanie miały pobyty Brytyjczyków w Polsce, gdyż dawały możliwość chociażby obserwacji zachowań obyczaju brytyjskiego i ich naśladowania. O wiele większe możliwości poznania zarówno bezpośredniego, jak i pośredniego Wielkiej Brytanii, ludzi i kultury dawała znajomość języka angielskiego. Początkowo reprezentowana była przez wąskie grono ludzi, również związanych z anglofilskimi środowiskami polskiej arystokracji, jednakże grono to sukcesywnie się powiększało, również dzięki programowemu nauczaniu tego języka w coraz bardziej instytucjonalny sposób.

Największe znaczenie w poznaniu kraju, ludzi i kultury odgrywały jednak źródła pośrednie w postaci obecności książki angielskiej w Polsce, powstawaniu książek poświęconych Wielkiej Brytanii, ale autorstwa polskich autorów. Ich oddziaływanie było jednak znacznie mniejsze aniżeli np. wytworów kultury popularnej, takich jak gazety rękopiśmienne i kalendarze. Największe jednak pośrednie źródło poznania stanowiła prasa polska, silnie rozwijająca się w od końca XVIII w. i przez cały wiek XIX. Ona stanowiła najbardziej egalitarne źródło wiedzy. Teksty prasowe na temat Wielkiej

Brytanii pojawiające się w okresie rozbiorów są tekstami kultury, świadczącymi o mentalności ówczesnego społeczeństwa, zainteresowaniach i wyobrażeniach społecznych dotyczących tego kraju.

2. Tradycja kontaktów polsko-brytyjskich

Kontakty polsko-brytyjskie mają ponad dziesięć wieków tradycji i pojawiły się już w wieku X, kiedy to kupcy angielscy penetrowali ujście Wisły w celu nawiązania kontaktów handlowych. Całość tych stosunków próbował scharakteryzować Jan Dąbrowski w swojej książce obejmującej najdawniejsze kontakty, aż do okresu po II wojnie światowej¹. Do wieku XVI kontakty polsko-brytyjskie miały handlowy, ale także kulturowy i dynastyczny charakter, ze względu na pokrewieństwo Mieszka I z Kanutem Wielkim i rolę, jaką odegrał Jan Łaski Młodszy w reformie kościoła anglikańskiego. Istotną rolę w nawiązaniu kontaktów politycznych odegrały podróże dyplomatyczne Polaków do Anglii oraz Anglików do Polski. W wieku XVI miała miejsce również recepcja *Utopii* Thomasa More'a. Z tego okresu pochodzi również pierwszy opis Wysp Brytyjskich (Anglii, Szkocji i Irlandii), pióra Marcina Bielskiego. Te pierwsze wieki kontaktów polsko-brytyjskich, do okresu Odrodzenia i humanizmu posiadają swoją literaturę przedmiotu². Wiek XVII

¹ J. Dąbrowski, *Polacy w Anglii i o Anglii*, Kraków 1962.

² W. Chwałewik, *Szkice szekspirowskie*, Warszawa 1983; i d e m, „*The Legend of King Popiel*”. *Poland's Homage to Shakespeare. Commemorating the Fourth Centenary of His Birth 1564–1964*, Ed. S. Helsztyński, Warszawa 1965; i d e m, *Polska w „Hamlecie”*, Wrocław 1956; B. Mękarska-Kozłowska, *Polskie drogi do Anglii przez stulecia*, Londyn 1971; J. Taźbira, *Szlaki kultury polskiej*, Warszawa 1986; U. Szumsk a, *Anglia a Polska w epoce humanizmu i reformacji. Związki kulturalne*, Lwów 1938; J. Starnawski, *Marcin Bielski jako historyk i geograf Wysp Brytyjskich*, [w:] J. Starnawski, *Culture at Global/Local Levels: British and Commonwealth Contribution to World Civilisation*, Łódź 2002, s. 289–300; Z. Taźbierski, *Związki Polski z Anglią od schyłku XIV do połowy XVII wieku. Studium z dziejów polityki dynastycznej*, Olsztyn 1994; i d e m, *Z zagadnień handlu w strefie bałtyckiej – w kontekście wymiany polsko-angielskiej w XV–XVI w.*, „Zeszyty Naukowe WSP w Olsztynie. Prace Historyczne” 1998, z. 2, s. 22–40; B. Krysztopa-Czupryńska, *Kompania Wschodnia (Eastland Company) a Rzeczpospolita w latach 1579–1673*, Olsztyn 2003; Z. Zin s, *Mikołaj Kopernik w angielskiej kulturze umysłowej epoki Szekspira*, Wrocław 1972; i d e m, *Polska w oczach Anglików XIV–XVI w.*, Lublin

to przede wszystkim ożywienie handlu bałtyckiego, dalsze podróże Polaków do Wielkiej Brytanii, m.in. Jana i Jakuba Sobieskich oraz Teodora Billewicza i percepcja twórczości Macieja Kazimierza Sarbiewskiego. Sam późniejszy król Jan III Sobieski zachował anglofilskie sympatie, szczególnie w stosunku do rozwijającej się tam nauki. Mimo luźnych stosunków politycznych za Stuartów, ożywione związki handlowe polsko-brytyjskie na Bałtyku wymagały zabiegów dyplomatycznych i utrzymywania dobrych stosunków gospodarczych. Również ten okres posiada swoje szczegółowe opracowania³.

Prawdziwa jednak wymiana kulturalna między obu krajami nastąpiła w wieku XVIII wraz z narastającym w całej Europie anglofilstwem i anglomanią, swoistą „modą na Anglię”, która również ogarnęła Polskę przedrozbiorową. Zapoczątkowane przez ojca Stanisława Augusta Poniatowskiego „uwielbienie” Anglii spowodowało traktowanie jej jako kraju o podobnym systemie politycznym⁴, co Rzeczpospolita. Podzielał ten pogląd Ignacy Łoborzewski, pisząc swój traktat (*Zaszczyt wolności polskiej angielskiej wyównający z uwagami i opisaniem rządu angielskiego*⁵). Anglofilskie skłonności przejawiała cała rodzina Poniatowskich, Czartoryskich, Zamoyskich, czyli „Familii”, która poprzez swe upodobania do wszystkiego, co brytyjskie, dążąc do oparcia reformy politycznej, społecznej i ekonomicznej na brytyjskich wzorcach, stała na skrajnym stanowisku wobec konserwatyzmu szlacheckiego i środowiska

2002; G. Labuda, *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*, Warszawa 1961, s. 7–118; A. Szelański, *Walka o Bałtyk*, Warszawa 1919, s. 9; H. Zins, *Anglia a Bałtyk w II połowie XVI wieku. Bałtycki handel kupców angielskich w epoce elżbietańskiej i Kompania Wschodnia*, Wrocław 1967.

³ J. Starnawski, *Wielka Brytania w oczach polskiego pamiętnikarza z końca XVII w.*, [w:] J. Starnawski, *Culture at...*, s. 300–303; i d e m, *Ze studiów nad sławą Sarbiewskiego*, [w:] J. Starnawski, *Anglo-Polonica*, red. K. Kujawińska Courtney, Łódź 1997, s. 7–58; E. A. Mierzwa, *Anglia a Polska w pierwszej połowie XVII w.*, Warszawa 1986; i d e m, *Anglia a Polska w epoce Jana III Sobieskiego*, Łódź 1988; i d e m, *Polska a Anglia w XVII w.*, Toruń 2003; i d e m, *Polsko-angielskie stosunki dyplomatyczne w epoce rewolucji purytańskiej i restauracji Stuartów*, „Echa Przeszłości” 2001, T. 2, s. 83–115; B. Krysztopa-Czupryńska, *op. cit.*, s. 12.

⁴ S. Poniatowski, *List Ziemianina do pewnego przyjaciela z inszego województwa (pisany w roku 1744)*, [w:] K. Kantekki, *Stanisław Poniatowski, Kasztelan Krakowski, Ojciec Stanisława Augusta przez Klemensa Kantekkiego*, t. 1–2, Poznań 1880, s. LXXXIX–CIV.

⁵ I. Łoborzewski, *Zaszczyt wolności polskiej angielskiej wyrównający z uwagami i opisaniem rządu angielskiego*, Lwów 1789.